

УДК 78.083.6:(37.011.3-051-057.87)

Денисюк Інна Сергіївна,

науковий співробітник лабораторії естетичного виховання та мистецької освіти ІПВ НАПН України, м. Київ

МУЗИЧНА ІМПРОВІЗАЦІЯ: ВІД УЧИТЕЛЯ МУЗИКИ ДО УЧНЯ

У статті розкривається сутність феномену музичної імпровізації. Простежуються особливості навчання музичної імпровізації в масовій педагогічній практиці зарубіжними та вітчизняними педагогами-музикантами на межі XIX–XX і впродовж XX ст. Розглянуто особливості застосування різних видів імпровізації (вокальної, ритмічної, інструментальної) як творчого методу на уроках музики в загальноосвітній школі. Окреслено аспекти формування й розвитку музичної імпровізації як однієї з фахових компетентностей у підготовці майбутнього вчителя музики.

Ключові слова: музична імпровізація учня, методи розвитку музичної імпровізації.

Звернення до сучасних проблем музичної педагогіки, як і загальної педагогіки в цілому, виявляє необхідність підготовки вчителя якісно нової формації – не вузького фахівця-предметника, а універсально освіченого педагога, який окрім професійних знань і умінь володіє ще й високою культурою, багатим особистісно-творчим потенціалом. Широка ерудиція та педагогічна майстерність вчителя, його активні дії сприяють розширенню кругозору його учнів, формуванню духовного світу, розкриттю творчого потенціалу вихованців.

Музична імпровізація завжди була предметом вивчення серед педагогів-музикантів. Так, у музичній педагогіці й навчальній практиці її передусім вивчали та використовували як засіб виховання дітей (Б. Асаф'єв, П. Вейс, Е. Жак-Далькроз, Д. Кабалевський, Б. Теплов, В. Шацька, Б. Яворський); засіб виховання творчої індивідуальності (К. Шаповська); засіб розвитку твор-

чих якостей і здібностей учнів (К. Орф, Н. Зенкіна, І. Золотова, О. Винокурова); ефективний спосіб розвитку креативності (Т. Дмитрієва); метод навчання, що розвиває свободу грального апарату (І. Золотова); ефективну форму роботи, що забезпечує успішне формування й удосконалення виконавських умінь та навичок (С. Олійник, С. Степанова, Н. Сродних, В. Усачова). Особливостям навчання джазової імпровізації приділяли увагу такі педагоги, як Д. Бейкер, І. Бриль, Дж. Мехіган, Дж. Кокер, Ю. Козирьов, Ю. Маркін, Дж. Рассел, О. Степурко.

Професійна підготовка вчителя музики є складним та довготривалим процесом і передбачає набуття низки професійних компетентностей, серед яких особливо важлива інструментально-виконавська діяльність, адже вчитель музики – це універсал, в якому поєднано виконавця, композитора, концертмейстера, хормейстера. Вчитель музики повинен не тільки добре володіти музичним інструментом, бути хорошим

концертмейстером, а й уміти створювати музику, спираючись на музичні знання та власне творче чуття. Така творча самореалізація та вміння розмовляти мовою музики є найціннішими в його діяльності, найкраще реалізуються через музичну імпровізацію і дозволяють навчити початкам музичної імпровізації учнів. Тому **метою нашої статті** є висвітлення особливостей навчання музичної імпровізації учнів у різних формах на уроках музики.

Мистецтво музичної імпровізації є невід'ємною частиною професійної діяльності вчителя музики. Воно спрямоване на поліпшення й регулювання виконавського процесу, формування позитивних виконавських рис та якостей, а найголовніше – на розкриття творчого потенціалу музиканта. Тому в творчій діяльності педагога-музиканта оволодіння імпровізацією є найвищою цінністю і професійним досягненням. Розглянемо цей феномен.

Імпровізація – це явище універсальне, вона має місце у філософській, психолого-педагогічній та технічній науках, у різних сферах повсякденності, однак найкраще себе реалізує у мистецтві. Етимологія терміну «імпровізація» (від латин. *improvises* – непередбачуваний, *ex improvisis* – без підготовки) вказує на раптовість як головну ознаку процесу імпровізації. При цьому імпровізація в художньому виконавстві розглядається як «творчість з ходу», без попередньої підготовки [2].

Найбільш яскраво й неоднозначно проявляється імпровізація в музичному виконавстві, тож далі йтиметься про музичну імпровізацію. Зазвичай, композитор, складаючи якийсь твір, заздалегідь обмірковує його, робить начерки, а вже згодом записує твір нотами. Але буває й так: музикант сідає за рояль, бере кілька безладних акордів, а потім, немов розмірковуючи, починає грати. Запитаєте цього музиканта, що він грав, і він відповідь: «Та так, нічого, я просто імпровізував». Педагог і музикант К. Черні влучно порівнював мистецтво хорошого імпровізатора з майстерністю оратора: «Коли виконавець сідає імпровізувати перед публікою, він подібний до оратора, який прагне ясно та якомога вичерпно, експромтом розвинути якусь тему».

Як оратор повинен володіти мовою та словом і вміти без труднощів підібрати будь-яке слово, так і пальці виконавця-імпровізатора повинні повністю підкорятися собі інструмент і оволодіти всіма труднощами й механічними навичками виконання» [1].

Отже, музична імпровізація майбутнього вчителя музики – це не просто вид художньої діяльності, коли твір створюється безпосередньо в процесі його виконання. Ми розуміємо це поняття значно ширше, а саме як складний комплексний процес, під час якого вчитель музики реалізує свій творчий потенціал завдяки діяльнісно-виконавським, творчо-пошуковим та психолого-педагогічним діям. Окрім виконавського компоненту (створення музики безпосередньо в процесі виконання), вагомим для імпровізації вчителя музики є психолого-педагогічний компонент. Уміння добре орієнтуватися в педагогічному процесі, швидко реагувати на будь-які зміни, а також знаходити креативні рішення забезпечують цілісність процесу імпровізації вчителя музики. Тому вчитель музики, який не володіє навичками музичної імпровізації, не зможе навчити цього своїх учнів – дати їм з початкової школи основи таких важливих умінь, що сприяють творчій самореалізації учнів. Отже, опанування елементами музичної імпровізації школярами та їх розвиток під час навчання у школі нерозривно пов'язані з наявністю таких умінь у самого вчителя музики.

У музичній педагогіці проблема навчання мистецтва музичної імпровізації визнавалася давно. Слід зазначити, що в музичній теорії та практиці трактування мистецтва імпровізації ніколи не було однозначним і незмінним, а пройшло суттєву науково-педагогічну еволюцію. До XIX ст. імпровізацію у виконавстві вважали необхідною виконавською навичкою. Однак, починаючи з XX ст., у формуванні гармонійної особистості пріоритетного напрямку набув творчий розвиток індивідуума, а в музичній педагогіці музичну імпровізацію почали використовувати як засіб розвитку творчих якостей і здібностей учнів (П. Вейс, Е. Жак-Далькроз, К. Орф). Так, у К. Орфа вільна імпровізація була й залишається основою музичного розвитку

дітей. Е. Жак-Далькроз використовував імпровізацію в навчанні музики й ритміки для формування уяви, пластичного сприйняття й композиційного мислення учнів. Ідеї Е. Жака-Далькроза де в чому перегукувалися з ідеями К. Станіславського, особливо стосовно методу фізичних дій і розуміння найтіснішого зв'язку між емоційним переживанням і темпоритмом перебування актора в ролі. Цікаво, що Е. Жак-Далькроз використовував музичну імпровізацію, завершуючи нею кожен етап навчання – закінчення уроку. В імпровізаційних вправах педагог спирався на звук, ритм, динаміку й енергію музичної теми, усвідомлені через тілесні імпульси, де гострота музичного почуття залежить від гостроти фізичного сприйняття. Через пластику учні засвоювали поняття темпу, ритму, гармонії, сольфеджіо. Сам педагог характеризував імпровізацію як «швидку, безпосередню, інструментальну композицію» [7, с. 75]. Імпровізація в методиці Е. Жака-Далькроза вимагала синтезу фізичної, пластичної та інтелектуальної основи обдарування, тобто нерозривної єдності душі й тіла учня.

Дану проблему досліджували також Б. Асаф'єв, Д. Кабалевський, Б. Теплов, В. Шацька, Б. Яворський та ін., які підкреслювали, що творчість є природною для дитини, оскільки відповідає її потребам і можливостям. Так, вдало підкреслює В. Усачова, цінність дитячої музичної імпровізації полягає не в умінні створювати будь-які конструкції, а в потребі й готовності цих учнів до вираження свого душевного стану, важливої думки, вражень. І саме через музичну гру вони висловлюють світ своїх захоплень, настроїв, розвивають власну індивідуальність і емоційність [6, с. 3–5].

У теорії музично-творчого розвитку Б. Асаф'єва одним із видів музичної діяльності дитини на уроці є створення музики, в основі якого – імпровізація. На його думку, людина, що відчула радість творчості навіть у мінімальному обсязі, стає іншою за психічним складом, ніж людина, яка тільки наслідує акти інших; кожен, хто в будь-якому з мистецтв зумів створити хоч крихту свого, буде відчувати й розуміти це мистецтво глибше й органічніше, ніж той, хто не зробив цього; музичне просвітництво во не принесе ба-

жаних плодів, якщо робота з дітьми та юнацтвом не піде шляхом пробудження творчого інстинкту й виховання творчих навичок [2].

Важливо, що ще в 20-ті роки XX ст. Б. Яворський першим закликав до масового розвитку в дитини навичок композиції та запровадив дитячу музичну творчість як обов'язковий вид діяльності на уроці музики в загальноосвітніх школах. Д. Кабалевський у 70-х рр. XX ст. увів у програму з музики для загальноосвітніх шкіл музичну (ритмічну) імпровізацію як різновид творчої діяльності учнів. Концептуальні ідеї Б. Асаф'єва й Д. Кабалевського надалі продовжили й розвинули Н. Ветлугіна, Л. Горюнова, І. Дзержинська, А. Ходькова, Л. Школяр та ін. Так, педагогічно-науковці Н. Ветлугіна й А. Ходькова у своїх роботах писали про етапність музично-творчого процесу, починаючи з вибору сюжету до виникнення самого задуму з подальшою його реалізацією дошкільнятами та молодшими школярами.

У XXI ст. проблема музичної імпровізації не втратила актуальності – вона є важливою складовою музичного виховання учнів загальноосвітніх шкіл, а тому потребує розробки нових, сучасних форм опанування нею майбутніми педагогами у процесі інструментально-виконавської підготовки.

На уроках музики в школі музичну імпровізацію здебільшого застосовують як один із методів музичного навчання школярів. Звичайно, дитяча імпровізація – це просте, дещо наївне музикування, яке дає можливість набуття різноманітного досвіду: руху й мовлення, першоснов музики; слухача, композитора, виконавця й актора; спілкування, творчості й фантазування, самовираження й спонтанності; переживання музики як радості й задоволення.

Однак, під вмілим керівництвом учителя під час виконання різних видів імпровізацій – мовної, вокальної, ритмічної та інструментальної – розкривається і розвивається наявний творчий потенціал учнів.

Мовні імпровізації – це вміння раптово й довільно висловлювати свою думку, що виражається в безпосередності мовного контакту, спонтанності виникнення й виголошення своєї думки, відповідній інтонації, доцільності використання не-

вербальних засобів спілкування (міміки, жестів, поз, рухів). Мовні імпрровізації учня на уроках музики розпочинаються із пошуку емоційно-образних визначень характеру, настрою музики, передачі їх смислового значення у відповідному виразному тоні: сумно, радісно, тривожно і т. д. Для ефективного розвитку мовної імпрровізації на уроці музики вчитель повинен підібрати музичні твори цікавого програмного змісту, що дозволить учню яскраво проявити свою творчу уяву. Для прикладу, можна використати цікавий і різнохарактерний програмний твір «Картинки з виставки» композитора М. Мусоргського. Прослухавши декілька п'єс із твору («Гном», «Бидло», «Балет невилуплених пташенят», «Баба-Яга»), учні можуть описати настрій, характер, темп та динаміку розвитку музики, що в кінцевому результаті дасть можливість сформуванню в їхній уяві адекватний задуму композитора музичний образ. Застосування мовних імпрровізацій на уроці музики допомагає розвивати в учня почуття ритму, формувати хорошу дикцію, артикуляцію, вводити учня в світ динамічних відтінків і темпової розмаїтості, ознайомити з музичними формами та жанровою палітрою.

Важливим компонентом мовних імпрровізацій є ритмізація, тобто прочитання у власному ритмі, характері та емоціях віршованих рядків: зразків дитячого літературного фольклору, пісенних текстів тощо. Наприклад, разом із ритмізацією вірша варто запропонувати учням подумати, якими інтонаціями можна озвучити його – маршовими, наспівними чи танцювальними. Такі музично-рухові вправи допомагають підготувати учня до спонтанного рухового вираження, навчають зображувати звуки й настрої через елементарний рух (удари, клацання, плескання, притупування), при цьому в них виробляється швидкість реакції, уміння чекати, знаходити момент вступу. У музично-рухових вправах учень водночас виконує і творить, оскільки він придумує рухи, виходячи з характеру, темпу, ритму, тембру пропонованої йому музики. Учень починає усвідомлювати музику через рух.

Так наприклад, у підручнику «Мистецтво» для 3-го класу (автори Л. Масол, О. Гайдамака, Н. Очеретяна) [3, с. 8, 13,

96] знаходимо безліч завдань на імпрровізацію: створити різні за характером пісеньки (з наспівною, маршовою та танцювальною мелодією до конкретних віршів), підібрати мелодію і штрихи до вірша (легато, стакато), створити музичні інтонації до казкових персонажів (Буратіно, Вовк, Червона Шапочка та ін.) та музичні інтонації до таких характерів – веселий, сумний, зляканий, розгніваний. Усі завдання проілюстровані нотними прикладами та зображеннями, що дає змогу яскраво проявити творчу самостійність учня.

Застосування вокальної імпрровізації на уроках музики є найпоширенішим, оскільки самовираження через голос, спів закладене в самій природі людини. Серед вокальних творчих завдань можуть бути такі: запитання-відповідь, музичний діалог, музична бесіда між вчителем та учнями, учнем і учнем (у парах, трійках), завдання на продовження чи закінчення музичної фрази поспівки, пісні та ін. Яскравим прикладом може стати музична гра-діалог, де вчитель співатиме початок якоїсь відомої мелодії (до казки, наприклад), а учневі необхідно її відгадати й продовжити (або ж вигадати свою мелодію, але відобразити її інтонаційно доцільно та ритмічно). У таких музичних іграх-діалогах учителю важливо використовувати різноманітні пісні, влучно міняти ладове забарвлення мелодій, їх жанр та динаміку.

Інструментальні імпрровізації пов'язані із використанням на уроці найпростіших музичних інструментів, зокрема й шумових, ударних. Якщо в класі є ударні, то їх можна використовувати для ритмічного супроводу пісень, поспівок. Шумові музичні інструменти доречно під час супроводу музичних казок для створення музичних фонів (шум лісу, шелест листя, дзюрчання струмочка тощо). Широкою популярністю у роботі з дітьми на уроках музики користуються власноруч виготовлені приладдя, які імітують певні інструменти (каштани, олівці та ін.). Одним із творчих завдань для реалізації колективної інструментальної імпрровізації може бути музична казка, яка супроводжуватиметься використанням низки музичних інструментів. За основу можна взяти будь-яку добре відому казку, в якій є можливість від-

творити широке коло художніх образів. Прикладом такої казки може бути «Ведмідь у лісі», створеної вчителем разом із учнями. Роздавши учням музичні інструменти, необхідно зосередити їхню увагу на розвитку казкових подій і на тому, з якою метою вони повинні використовувати свої інструменти: барабани (ведмідь йде по вулиці, біжить лісом), ксилофон, трикутник, бубонці (скаче білочка), голос (заревів ведмідь від укусів бджіл, каркнула ворона), дзвіночки (синичка), тріскачки (летять бджілки, жалять бджілки), олівці (вулик з бджілками) та ін.

Добре, коли на уроках музики вчитель приділяє час для інструментальної імпрровізації та навчає вихованців підбирати підголоски, придумувати мелодії, що мають різні мелодичні лінії, ритми та ін. Володіння такими уміннями допоможе учням у створенні музичних образів – передаванні характеру конкретного персонажа (вовк, мишка, зайчик), навіть у певних музичних жанрах (полька, вальс, мазурка).

Отже, як з'ясувалося, – застосування різних видів музичної імпрровізації на уроках музики сприятиме глибшому пізнанню музичного мистецтва й одночасно розкриттю творчої особистості: засвоєнню інтонаційно-образного ладу музики, осягненню її жанрово-стилістичної природи, формуванню глибокого емоційного відгуку на музику, виробленню художньої гнучкості, розвитку асоціативного мислення, творчої уяви. Виконання школярами низки таких завдань залежить від умінь і майстерності педагога та вибору тих чи інших методів навчання музичної імпрровізації. Окремі методи та завдання нами висвітлено вище. Як же сформуванню й розвитку імпрровізаційні вміння й навички в майбутнього вчителя-музиканта? Наявні два аспекти. Перший – це набуття їх у процесі інструментально-виконавської підготовки.

Інструментально-виконавська підготовка майбутнього вчителя музики здійснюється на кожному етапі його професійного навчання, починаючи з музичної школи й закінчуючи вищим навчальним закладом. Н. Мозгальова тлумачить інструментально-виконавську підготовку вчителя музики як процес становлення гармонійно-урів-

новаженого музиканта, що володіє раціональними способами роботи з інструментом, грамотно розбирається в тексті музичного твору та вміє ретельно продумувати власну інтерпретацію, синтезуючи різні виконавські традиції [4, с. 39–43].

Центральним у інструментально-виконавській підготовці є клас основного музичного інструмента, що є творчою лабораторією, в умовах якої студенти, крім художньо-виконавських знань і умінь гри на інструменті, розвивають свою духовну культуру, формують комплекс професійно-значущих якостей. Імпровізаційна майстерність майбутнього вчителя музики у вищій школі, окрім класу спеціального інструмента, формується також на заняттях концертмейстерського класу (де важливо вміти швидко читати з аркуша, підбирати на слух, володіти навичками модуляції і транспортування), на заняттях з гармонії та сольфеджіо, камерного та оркестрових класів.

Студент вищого навчального закладу повинен уміти використовувати: виражальні можливості тієї чи іншої музичної мови (традиційної та сучасної), кожного музичного інструмента; різноманітність методичних прийомів і методів розвитку як мелодичної лінії, так і художнього задуму в цілому; складні прийоми метроритмічної організації розробки музичного матеріалу; орієнтуватися в складному процесі розвитку й синтезу музичних стилів, а також мати досвід пошуку й відбору нових музично-виражальних засобів.

Музиканту-імпровізатору необхідно досягнути непрості закони формотворення, виробити почуття художньої міри, усвідомити концепції драматичного розвитку, використовувати різноманітні варіанти конструювання процесів тематичного розвитку.

Другий аспект, пов'язаний із розвитком музичної імпровізації у вчителя, означає обов'язкове практикування – застосування набутих умінь у педагогічному процесі, що є багато в чому експериментальним, де не можливо все продумати наперед. Тут на допомогу вчителів й приходить уміле застосування музичної імпровізації під час вивчення послів, щоб привернути увагу до

фрагментів пісень, вразити учнів музичним твором, викликати інтерес, захопити виконавством: «Учитель, який сам багато знає і вміє, зможе задовольнити ті різноманітні вимоги, які пред'являють до нього учні, і розвинути їхні здібності» [5, с. 8]. Майстерне володіння музичною імпровізацією завжди стане в пригоді вчителеві – практично в будь-якій ситуації. Сучасні школярі надзвичайно допитливі, обізнані в різних галузях, але надмірні навчальні навантаження можуть провокувати в них збудженість або навпаки – млявість, спад інтересу, неухважність, що знижує пізнавальну активність. Застосування музичної імпровізації (вчителем або пропозиція учням як виду їхньої діяльності) виявиться доцільним і позитивно вплине на подальший хід уроку. Так, під час вивчення різних музичних жанрів більше враження на учнів справить «живе» виконання вчителем одного й того ж твору, зімпровізованого в різних жанрах; вивчаючи поняття «темпо», учні швидше зрозуміють його виразне значення у створенні музичного образу, якщо вчитель зіграє один і той же твір у різних темпах і організує дискусію з приводу розкриття характеру чи подій у творі тощо.

Таким чином, з'ясовано, що музична імпровізація відіграє важливу роль на уроках музики у становленні творчої особистості учня, оскільки спрямовується на розкриття творчого потенціалу і стає одним із потужних засобів самореалізації. Через різні види імпровізації – мовну, ритмічну, інструментальну – вчитель музики долучає вихованців до пізнання мистецтва і до творчого пошуку у створенні різноманітних музичних образів, до творчого самовираження. Щоб успішно виконувати такі завдання у своїй педагогічній практиці, майбутній учитель музики на етапі навчання у вищій школі повинен опанувати уміннями й навичками музичної імпровізації під час вивчення певних курсів, самостійно практикуватися з метою набуття необхідних професійних компетентностей – тільки тоді він зможе «прищепити [...] ту саму самостійність мислення, методів роботи, самопізнання та вміння домагатися мети», які Г. Нейгауз називає зрілістю – «порогом, за яким починається майстерність» [5, с.18].

Подальших досліджень вимагає аспект навчання імпровізації майбутніх вчителів музики в процесі їх інструментально-виконавської підготовки, зокрема у вищій школі. Також потребують розробки нові, сучасні форми навчання музичної імпровізації школярів на уроках музики.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ

1. Алексеев А. Из истории фортепианной педагогики : хрестоматия / А. Алексеев // Киев : Музична Україна, 1974. – 165 с. – С. 86.
2. Мальцев С. О психологии музыкальной импровизации / С. Мальцев. – Москва : Музыка, 1991. – 88 с., нот. – С. 3.
3. Масол Л. М., Гайдамака О. В., Очеретяна Н. В. Мистецтво : підруч. для 3-го кл. / Л. М. Масол, О. В. Гайдамака, Н. В. Очеретяна. – Київ : Генеза, 2014. – 144 с.
4. Мозгальова Н. Г. Змістова наповнення поняття «інструментально-виконавська підготовка» вчителя музики / Н. Г. Мозгальова // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 14 : Теорія і методика мистецької освіти : збірник наукових праць / М-во освіти і науки України, Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – Київ : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2010. – Вип. 9 (14).
5. Теория и методика обучения игре на фортепиано : учеб. пособ. для студ. высш. учеб. заведений / под. общ. ред. А. Г. Каузовой, А. И. Николаевой. – Москва : Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2001. – 368 с.
6. Усачева В. Импровизация и сочинение музыки как творческий метод развивающего обучения детей : автореф. дис. на соискание уч. степени канд. пед. наук : спец. 13.00.02. – теория и методика обучения и воспитания (по сферам и уровням обучения) / В. Усачева. – Москва, 2002. – 34 с.
7. Dalkroze, E.J. (1980). *Rhythm Music and Education*. Aylesbury, Bucks : Hazell Watson and Viney Ltd.

REFERENCES

1. Alekseev, A. (1974). *Iz istorii fortepiannoi pedagogiki* [From the history of piano pedagogy]. Kyiv: Muzychna Ukraina.
2. Maltsev, S. (1991). *O psikhologii muzykalnoi improvizatsii* [On the psychology of musical improvisation]. Moscow: Muzyka.
3. Masol, L. M., Haidamaka, O. V., & Ocheretiana, N. V. (2014). *Mystetstvo* [Art]. Kyiv: Heneza.
4. Mozghalova, N. V. (2010). *Zmistove napovnennia poniattia "instrumentalno-vykonavska pidhotovka" vchytelia muzyky* [The content filling of notion of «instrumental and performing training» of music teacher]. *Teoriia i metodyka mystetskoï osvity* [Theory and methodology of art education], 9 (14), 39–43.
5. Kauzova, A. G., & Nykolaeva, A. Y. (Eds.). (2001). *Teoriia i metodyka obuchenii igre na forteiano* [Theory and teaching methods of playing the piano]. Moscow: VLADOS.
6. Usachova, V. (2002). *Improvizatsiia i sochinenie muzyky kak tvorcheskii metod razvivaiushchego obuchenii detei* [Improvisation and composition of music as a creative method of developmental education of children] (Dissertation Abstract, Moscow).
7. Dalkroze, E.J. (1980). *Rhythm music and education*. Aylesbury, Bucks : Hazell Watson and Viney Ltd.

Стаття надійшла до редакції 15. 01. 2016 р.